

Immanence is Volatile! a critique on reading Hjelmlev's Theory of Language as "Critique of Pure Linguistic Reason"

Mohammad Amin Shakeri

Université Sorbonne Nouvelle - Paris 3, Histoire des théories linguistiques (HTL) France. E-mail: mohammad-amin.shakeri@sorbonne-nouvelle.fr

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 25 February 2022

Received in revised form 27 April 2022

Accepted 30 April 2022

Published online 13 August 2023

Keywords:

Hjelmlev, Glossematics, Structure, Kant, Analytical a posteriori, Immanence

ABSTRACT

In his critical reading of the book *Prolegomena to a Theory of Language*, Safaie (2021), referring to a Kantian epistemology and several other approaches, considers Hjelmlev's theory of language a priori, non-empirical, pure, rationalist, and *transcendent*. In our study, after presenting the relationship between the *Prolegomena* and the theory of language as a whole, as well as pointing out some issues regarding the Persian translation of this book, we assess the main problems raised in Safaie's critique by referring to a wider range of Hjelmlev's works. Looking from a Kantian viewpoint, we conclude that the knowledge and propositions provided in this theory, are "analytical a posteriori". Examining the problem of "immanence", we find that "Holuli" ("entering from outside") and "transcendent" cannot be attributed to Glossematics. Under the issue of "structure", we state that this theory is "constructive" and that no "a priori necessity" is imposed on the structure. In general, we describe Hjelmlev's theory of language in terms of methodology and epistemology as *empirical, a posteriori, reflexive, deductive, constructivist, and immanent*, and therefore we don't agree with the idea of putting this theory among "objectivist" theories criticized by Lakoff. Finally, by pointing to the possibility of dialogues with other linguistic theories (including cognitive approaches), we underline the potential importance of Glossematics in the field of language theorization today.

Cite this article: Shakeri, M. A. (2023). Immanence is Volatile! a critique on reading Hjelmlev's Theory of Language as "Critique of Pure Linguistic Reason. *Journal of Philosophical Investigations*, 17(43), 66-88. <http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.50430.3138>

© The Author(s).

<http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.50430.3138>

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

1. Introduction

Recently, a serious and in-depth critical study of Louis Hjelmslev's theory of language (Glossematics) has been published in the form of an article (Safaie-Qalati 2021:203-225). Basing his reception of the theory on *Prolegomena to a Theory of Language* (1961 [1943]), and comparing it to Kant's metaphysics in *Critique of Pure Reason* (1998 [1781]), Safaie seeks to read Hjelmslev's Glossematics as a theory of "Pure Linguistic Reason", before rejecting it relying on a multifaceted critical perspective. The author concludes that Glossematics is an *a priori, non-empirical, pure, rationalist, and transcendent* theory, which should be abandoned in favor of an alternative cognitive approach. In this paper, we will demonstrate how inadequate Safaie's interpretation of the theory is.

2. Considerations on Prolegomena

After a general review of primary sources of Hjelmslev's theory, we conclude that *a.* since the book *Prolegomena* is literally a "prolegomenon" to his theory, we must bear this fact in mind when criticizing it, *b.* we should necessarily proceed beyond this work to better demonstrate the inadequacies in Safaie's critique.

3. Criticism of the Kantian Reading of Hjelmslev's Theory

3-1. A Priori, Empirical; Deductive, Inductive

In his *A Treatise of Human Nature* (2003 [1739]), Hume had argued that we only know the mind through a subjective –essentially illusory– succession of perceptions. Fundamental ideas of metaphysics, such as substance, necessity, causality, morality, and objects are not evident in experience, so their reality may be questioned. The great metaphysical project of Kant was in fact arose from his effort to overcome Hume's radical skepticism. In his *Critique of Pure Reason* (1998 [1781]), he shows that in the metaphysical method we should distinguish between these two dichotomies: *a priori/a posteriori* and *analytic/synthetic*. Then, he claims that, contrary to Hume's empiricism, some knowledge exists inherently in the mind, not self-evident –then, *synthetic*–, however independent of experience –then, *a priori*. The "synthetic-a priori" knowledge is in fact the necessary condition for a subject to experience. This argument helps Kant to build up his categories of the faculty of understanding.

What we are interested in here is not Kant's very metaphysics, but the four types of knowledge made possible by his double distinction: "analytic-a priori", "synthetic-a posteriori", "synthetic-a priori", and "analytic-a posteriori". According to Kant (2004:17), only the three first classes of knowledge are possible. However, some Kantian philosophers, such as Palmquist (1987, 2012), argue that the 4th class, e.g., "analytic-a posteriori", not only is possible but also necessary for all other three classes of knowledge.

In this respect, if we look at Hjelmslev’s methodological (and epistemological) doctrine of Glossematics, being *empirical* and *deductive* at the same time as the necessary condition prescribed for an immanent semiotic knowledge (particularly in 1939•113-132; 1954•164; 1961•13), can be inferred as “analytic-a posteriori” in Kantian classification. The following table illustrates the outcome of our investigation

Procedure	Analytic	Synthetic
Presupposition		
A priori	(1) Analytic-a priori (Presuppositional deductionism) Rationalism	(3) Synthetic-a priori (Presuppositional inductionism) Transcendentalism <i>Hume -> impossible</i> <i>Kant -> possible (& necessary)</i>
A posteriori	(4) Analytic-a posteriori (Empirical deductionism) Immanentism (Glossematics) <i>Hume -> impossible</i> <i>Kant -> impossible</i>	(2) Synthetic-a posteriori (Empirical inductionism) (classical) Empiricism / Experimentalism

As a result, Safaie's assessment of Hjelmslev's theory as being “analytic-a priory” is no longer valid.

3-2. Immanence, Transcendence

After a brief philological account of the concept of *immanence* and its usage in modern Western philosophy, we have argued that Safaie’s interpretation of this concept as “entering from outside” (*Holul*) cannot be sustained both when discussing immanent philosophers, such as Deleuze and Guattari, as well as Hjelmslev’s immanent approach in Semiotics/Linguistics.

In this regard, we reject Safaie's critique of immanence in Hjelmslev's Glossematics on four grounds:

- a. Safaie (2021, 211) claims that Glossematics could be immanent only if it had succeeded to establish an a priori and autonomous knowledge within the “mind of the subject”. This obviously mentalist view, which transcends “subject” and “mind”, is aforesightfully rejected in the absolute immanent approach of Hjelmslev.
- b. Separating *methodology* from *epistemology*, Safaie (210) asserts that his criticism solely applies to the epistemological aspects of Hjelmslev’s immanentism, while there would be no controversy in terms of methodology. However, this does not work here: for Hjelmslev, the epistemological issues are settled in the basic/early stages of linguistic methodology; there is no separation there.
- c. Referring to Hjelmslev’s *Genetic Linguistics*, Safaie (210) erroneously understands it in a biological sense, and thereby, relates it to the Chomskyan biological linguistics and his Universalism. But this term is, in fact, used by Hjelmslev to designate the glossematized “historical-comparative” linguistics which is defined as opposed to Typological linguistics (cf. Hjelmslev 1970). Thus, biology has no bearing on this issue.

d. A fundamental character of Hjelmslevian immanent epistemology concerns its *reflexivity*: “linguistic theory must be susceptible of being made its own object” (Hjelmslev, 1941:107). We claim that reflexivity, which is completely neglected in Safaie’s criticism, can best demonstrate the ‘absolute immanence’ in Hjelmslev’s epistemology.

3-3. Which Structure? Which Structuralism?

Safaie (2021: 217-222) puts forward his criticism, this time of the concept of “structure”, based on certain different perspectives (which, we believe, are incompatible with his previous position). Referring to Derrida (1967), he claims that “the center”, which is paradoxically both inside and outside of structure, is the very concept of *structure* in Hjelmslev’s work, and, as a “transcendental signified”, fundamentally prevents his theory from being truly immanent. We argue against this reading that Hjelmslev’s theory, by virtue of its peculiar immanent method and particularly with respect to its *reflexivity*, problematizes the “structurality” that might be regarded as a “rupture” in a Derridean sense. Moreover, Hjelmslev’s structuralism is neither “universal” nor “pure”, and we therefore propose labeling his approach “constructionist”.

From a logical (positivistic) standpoint, he then argues that since a structure is necessarily “limited” (bounded), it does not allow for the registration of unrestricted (unbounded) changes. We have shown that if we establish a conception of structure as a *dynamic game* (which we believe is the case in Hjelmslev’s Glossematics), this seemingly insurmountable criticism is dissolved.

4. Conclusion

We have shown that some of Safaie's criticisms are groundless. We suggest, contrary to his reading, that Hjelmslev’s theory of language should be described as *empirical, a posteriori, reflexive, deductive, constructivist, and immanent*, both in terms of methodology and epistemology. In this respect, we don’t agree with the idea of placing this theory among “objectivist” theories criticized by Lakoff (1987). Finally, by indicating the possibility of dialogues with other linguistic theories (including cognitive approaches), we underline the potential importance of Glossematics in the field of language theorization today.

درون‌ماندگاری فرآر است!

نقدی بر خوانش نظریه زبان یلمزلف به‌مثابه «نقد عقل محض زبانی»

محمد امین شاکری

دانشگاه سوربن جدید - پاریس ۳، تاریخچه نظریه‌های زبانی (HTL)، فرانسه. رایانامه: mohammad-amin.shakeri@sorbonne-nouvelle.fr

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مقاله حاضر نقدی است بر خوانش صفایی (۱۴۰۰) از گلوسم‌شناسی یلمزلف به‌مثابه «نقد عقل محض زبانی». صفایی در خوانش انتقادی خود از کتاب <i>تمهیدات</i> ، با ارجاع به انگاره شناختی کانت و چند رویکرد دیگر، نظریه زبان یلمزلف را پیشینی، غیرتجربی، محض، عقل‌گرا و متعالی می‌داند. ما، پس از ارائه نکاتی درباره نسبت <i>تمهیدات</i> با کلیت نظریه زبان و نیز اشاره‌ای به چند مسئله پیرامون ترجمه فارسی اثر، موارد اصلی نقد صفایی را با رجوع به گستره وسیع‌تری از آثار یلمزلف مورد سنجش قرار می‌دهیم. با اتکا به انگاره معرفت‌شناختی کانتی، به این نتیجه می‌رسیم که معرفت این نظریه، برخلاف خوانش منتقد، «پسینی تحلیلی» است. با بررسی مسئله «درون‌ماندگاری»، درمی‌یابیم که اطلاق صفات «حلولی» و «متعالی» به این نظریه نادرست است. در مورد «ساختار»، تصریح می‌کنیم که این نظریه «برساختی» است و در آن «ضرورت پیشینی» بر ساختار تحمیل نمی‌شود. در کل، ما نظریه یلمزلف را از حیث روش‌شناسی و معرفت‌شناسی تجربی، پسینی، استنتاجی، خوداندیش، برساختی، تجربه‌گرا و درون‌ماندگار توصیف می‌کنیم و نتیجتاً، قرارداد آن در زمره نظریه‌های «عینیت‌گرا»ی مورد نقد لیکاف را منتفی می‌دانیم. سرانجام، با اشاره به امکان گفتگوی این نظریه با دیگر نظریه‌های زبانی (من جمله رویکردهای شناختی)، بر اهمیت امروزی آن در ساحت نظریه‌پردازی زبان تأکید می‌کنیم.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۰۶	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۲/۰۷	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۵/۲۲	
کلیدواژه‌ها:	
یلمزلف، گلوسم‌شناسی، ساختار، کانت، پسینی تحلیلی، درون‌ماندگاری.	

استناد: شاکری، محمدامین. (۱۴۰۲). درون‌ماندگاری فرآر است! نقدی بر خوانش نظریه زبان یلمزلف به‌مثابه «نقد عقل محض زبانی». *پژوهش‌های فلسفی*، ۱۷(۴۳): ۶۶-

۸۸ <http://doi.org/10.22034/jpiut.2022.50430.3138>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

به‌تازگی پژوهشی ژرف و گیرا در نقد نظریه زبان یلمزلف^۱ در قالب یک مقاله به‌چاپ رسیده‌است (صفایی‌قلاتی، ۱۴۰۰، ۲۰۳-۲۲۵). نویسنده با پایه قراردادن کتاب *تمهیداتی بر نظریه زبان* (۱۳۹۷ [۱۹۶۱/۱۹۴۳]: = *تمهیدات*) و قیاس آن با متافیزیک کانت در *نقد عقل محض* (۱۹۹۸ [۱۷۸۱])، درصدد است تا نظریه زبان یلمزلف را به‌مثابه نظریه‌ای در باب «عقل محض زبانی» خوانش کند و سپس، با اتکا به یک دیدگاه انتقادی کثیرالوجه به طرد و رد آن بپردازد. انتشار آن پژوهش بهانه‌ای شد برای نگارش مقاله پیش‌رو. گرچه صفایی در نقدش نقاط حساس غالباً معرفت‌شناختی را هدف گرفته و نکات نغز بسیاری را مطرح کرده، اما نگارنده حاضر، با وجود همراهی نظری در بسیاری نقاط، نه می‌تواند خوانش کانتی او از گلوسم‌شناسی^۲ یلمزلف را بپذیرد، و نه انتقادهایی که وی از زوایای گوناگون به این نظریه وارد می‌داند را معتبر شمارد. نگارنده این مخالفت را ناشی از دو مسئله عمده می‌داند: نخست این که نظرگاه مأخوذ صفایی برای خوانش این نظریه اساساً متافیزیکی است چنان که موجب می‌شود شکل نظریه مورد نقد تغییر کند و گزاره‌هایی تقلیل‌یافته و نامتجانس به آن منتسب شود و دوم این که پیش‌فرض‌های نقدش -سوای این که همسازبودن خود این پیش‌فرض‌ها با هم مورد تردید است- در سطحی متفاوت از سطح تحلیل مد نظر گلوسم‌شناسی مطرح‌اند و لذا، برخلاف انتظار منتقد، ملاک سنجش مناسبی به‌دست نمی‌دهند. می‌توان به این دو، مسئله‌ای نسبتاً حاشیه‌ای را به‌عنوان مسئله سوم افزود: گرچه صفایی خود را به خوانش *تمهیدات* محدود کرده، اما در تفسیر آن را از هیئت یک *تمهیدات* فراتر برده و به‌منزله نماینده تمام‌عیار نظریه زبان مراد می‌کند، حال آن که نظریه زبان یلمزلف (و متعاقباً گلوسم‌شناسی یلمزلفی) باید در مجموعه آثار نظریه‌پرداز ردگیری شود. باید اذعان کرد که در نوشته حاضر مجال پرداختن به تک‌تک موارد و تمام جزئیات نقد صفایی وجود ندارد، و ما تنها مشکلات حساس‌تر و اساسی‌تر را از پیش چشم می‌گذرانیم و در واقع، این فرصت را بهانه‌ای می‌کنیم تا برخی از زوایای پیشتر دیده‌نشده یا کژدیده‌شده نظریه گلوسم‌شناسی یلمزلف را روشن‌سازیم و به‌عنوان نکته آخر، لازم است اشاره کنیم که جستار حاضر هیچ سودای کاستن اهمیت کار صفایی و دیدگاه مطلوب وی را ندارد.

۲. پیرامون کتاب *تمهیدات*۱-۲. *تمهیدات* و نظریه زبان

متأسفانه به دلیل محدودیت حجم مقاله، از ارائه جزئیات بررسی متن‌شناختی مان چشم می‌پوشیم و به گزارش نتایج حاصل از آن اکتفا می‌کنیم:

الف) کتاب *تمهیدات* در نسبت با کل آثار یلمزلف پیرامون نظریه زبان تنها یک «معرفی مقدماتی» است که با اهداف «آموزشی» نگاشته شده‌است و بسیاری از مباحث مهم نظریه را دربر ندارد. عدم توجه به جایگاه این اثر در نسبت با نظریه موجب شتابزدگی در نقد

^۱ Louis Hjelmslev

^۲ Glossematics

و سنجش آن می‌شود. ب) ضروری اما ناکافی بودن تمهیدات این مجوز را به ما می‌دهد که در نقد نقدی که در ادامه می‌آید، به درستی از مرزهای این کتاب فراتر رویم.

۲-۲. ترجمه فارسی تمهیدات

نگارنده حاضر نسخه دوم تمهیدات انگلیسی را، در برنامه‌ای پژوهانه و با صرف زمان بسیار، به فارسی برگردانده‌است. حاصل این تلاش در سال ۱۳۹۷ توسط انتشارات خوارزمی چاپ شد و در دسترس فارسی‌زبانان قرار گرفت.^۱ صفایی کار ترجمه را در کل قابل قبول ارزیابی کرده و آن را شایسته خوانده‌است (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۰۷-۲۰۹، ۲۲۳). او گرچه با اکثر قریب به اتفاق معادل‌گذاری‌ها موافق است، اما در چند مورد ابراز مخالفت کرده‌است. ما از آن میان، چند اصطلاح مهم‌تر را، که نیاز به توضیح دارند، برمی‌شماریم:

- «گلوسم‌شناسی» در برابر *glossematics* و «گلوسم» در برابر *glosseme*: صفایی (۱۴۰۰، ۲۰۷) پیشنهاد حق‌شناس (در سورن، ۱۳۹۴)، یعنی «صورت کمینه» یا «پایه تبیین در نظریه» در برابر *glosseme* و «تحلیل بنیادی» در برابر *glossematics*، را به دلیل «روشن‌تر» و «بامسمی‌تر» بودن ترجیح داده‌است. نگارنده قویاً با این پیشنهاد مخالف است و برای آن دو برهان عمده دارد: ۱. در اینجا، اگر معیار را «روشنایی معنایی» قرار دهیم، اتفاقاً پیشنهاد حق‌شناس نقض می‌شود، زیرا چه در زبان مبدأ (دانمارکی) و چه در زبان‌های فرانسوی و انگلیسی، این واژه‌ها اساساً در زبان روزمره و نیز در زبان تخصصی رایج زبان‌شناسی، از حیث معنایی «تاریک» هستند و استفاده از «تعبیر» به جای معادل، مراد و قصد نویسنده را دستکاری می‌کند (همچنین مقایسه کنید با معادل غیر کاربردی «مقدار کمینه گسسته یک کمیت» به جای «کوانتوم» در برابر *quantum* در فیزیک)؛^۲ از لحاظ کاربردی و با توجه به دیگر اصطلاحات موجود در نظریه زبان یلمزلف و رای کتاب تمهیدات، استفاده از معادل تعبیری بسیار نامطلوب است، زیرا در این صورت، مثلاً برای مفاهیمی چون *glossia*، *glossematy*، *thematate glosseme*، *centrifugal ambimedial glosseme* و ده‌ها مورد دیگر، به بن‌بست می‌خوریم، حال آن‌که اگر نویسه‌گردانی فارسی واژه *glosseme* را به صورت «گلوسم» قرض بگیریم، با مشکل روبرو نمی‌شویم.

- «بس‌گون» در برابر *variety* و «تک‌گون» در برابر *variation*: صفایی (۱۴۰۰، ۲۰۸-۲۰۹)، به ترتیب، معادل‌های «بس‌گونه» و «تک‌گونه» را برای این دو مفهوم پیشنهاد داده‌است. در این مورد، پیشنهاد صفایی قابل ردگیری و به نظر پذیرفتنی است.^۲

- «درون‌ماندگار» در برابر *immanent*: همان‌طور که صفایی (۱۴۰۰، ۲۰۹) نیز به درستی تشخیص داده، تعبیر درخور این مفهوم - و متعاقباً یافتن معادلی مناسب برای آن در زبان فارسی - نقشی کلیدی در فهم و تفسیر نظریه یلمزلف ایفا خواهد کرد. در واقع، اتفاقاً برداشت ذهن‌گرایانه صفایی از *immanent* به شکل «از بیرون آمدن و در درون ساکن شدن» (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۱۱) و متعاقباً، پیشنهاد معادل «حلولی»، نماینده بارز خوانش کانتی-شناختی او از نظریه یلمزلف به منزله «نقد عقل محض زبانی» است، که به‌زعم ما هیچ

^۱ لازم است اشاره کنیم که حدود یک سال و نیم پس از انتشار این ترجمه، یعنی در پاییز ۱۳۹۸، برگردان دیگری از این اثر با ترجمه کورش صفوی روانه بازار شد. بررسی تطبیقی این ترجمه دوم با تمهیدات انگلیسی در قالب یک مقاله ارائه شده‌است (بنگرید به: شاکری، ۱۳۹۸).

^۲ با این وجود، برای چهار اصطلاح *variant*، *invariant*، *variety* و *variation* پیشنهاد بدیل دیگری نیز قابل طرح است و آن این‌که همچون فرهنگستان از بن فعل «وردیدن»، برگرفته از «ورتیدن» پهلوی، بهره بگیریم و نوواژه‌هایی را بسازیم.

سنخیتی با آن ندارد. در بخش بعد مفصل‌تر به این موضوع خواهیم پرداخت، اما در اینجا لازم است تصریح کنیم که معادل «حلولی» برای immanent به‌هیچ‌وجه پذیرفتنی نیست و ما بر ابقای معادل «درون‌ماندگار» پافشاری می‌کنیم.

۳. نقد خوانش کانتی از نظریه یلمزلف

صفایی علت و انگیزه بررسی خود را سنجش ادعای مترجم مبنی بر امکان احیای پروژه یلمزلف و کاربست امروزی آن در نظریه‌پردازی زبان عنوان می‌کند (۲۰۵). او سرانجام، با تکیه بر خوانش خاص خود از این نظریه و با اشاره به اقبال فراگیر یافته‌های علوم شناختی در زبان‌شناسی، ادعای مترجم را مردود می‌داند (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۲۲). ما در بخش پایانی مقاله درباره این حکم سخن خواهیم گفت، اما اکنون، آنچه بیش از همه حائز اهمیت است و می‌تواند موجبات روشن‌سازی‌هایی پیرامون نظریه یلمزلف را فراهم سازد، خود مفاد خوانش و نقد صفایی است.

صفایی به‌بهانه وجه تسمیه مشترک کتاب مورد نقد با تمهیدات کانت (۲۰۰۴ [۱۷۸۳])، معرفت‌شناسی زبانی یلمزلف را در مواجهه با پاسخ کانت به تشکیک هیومی قرار می‌دهد. گرچه جایگاه تمهیدات یلمزلف در نسبت با نظریه زبان با جایگاه تمهیدات کانت (که با ارائه نسخه فشرده‌ای از نقد عقل محض تمهیداتی برای کل علوم متافیزیکی آینده پیش می‌نهد) و متافیزیک‌اش بسیار متفاوت است، اما خود این مواجهه هوشمندانه است و می‌تواند روشن‌گر باشد.

۳-۱. پیشینی، تجربی؛ استنتاجی، استقرایی

همان‌طور که صفایی (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۰۵-۲۰۶، ۲۱۳) نیز توضیح داده، هیوم در رساله‌ای پیرامون سرشت بشر (۲۰۰۳ [۱۷۳۹]) مفاهیم اساسی و پیشینی متافیزیک، از جمله جوهر، ضرورت، ابژه و اخلاق، را به‌عنوان موهوماتی غیرتجربی زیر سؤال برد و بالاخص اصل علیت را، از آنجا که مستقل از تجربه (یعنی به‌طور پیشینی) ایجاد شده اما حوزه اطلاقش کل ساحت تجربی را دربر می‌گیرد (یعنی، تألیفی)، فاقد واقعیت دانست. کانت (۲۰۰۴، ۱۹۹۸)، که برنامه نقادی فلسفی‌اش با انگیزه پاسخ به همین تشکیک شکل گرفت، با معرفی افتراق‌های پیشینی/پسینی، از یک سو و تحلیلی/تألیفی، از سوی دیگر، ادعای هیوم را این‌گونه صورتبندی می‌کند: گزاره‌های تحلیلی همواره پیشینی و غیرتجربی‌اند و دانش حاصل از آن این‌همان‌گو و خودبسنده است؛ گزاره‌های تألیفی همواره پسینی و تجربی‌اند و صرفاً دانش غیرمتقن و آزمایشی می‌سازند؛ گزاره‌های متافیزیک از آنجا که تألیفی و در عین حال پیشینی‌اند، ناممکن و موهوم‌اند. دستاورد کانت در نقد عقل محض اثبات این امر بود که این شق سوم، یعنی دانش «تألیفی پیشینی»، نه تنها ممکن است، بلکه ضرورت متافیزیک و به‌طور کلی ضرورت شناخت است. در واقع، هرگونه معرفت از ابژه‌های مشهود به‌واسطه قوه فاهمه‌ای ممکن می‌شود که تحت شرایط متعینی قرار داشته‌باشد و این شرایط شناخت تنها می‌توانند از طریق گزاره‌های «تألیفی پیشینی» حاصل شوند، چراکه این شرط‌ها از طرفی ضرورتاً پیش‌نیاز هر شناختی هستند و تجربه به آن‌ها دسترسی مستقیم ندارد، در نتیجه «پیشینی»‌اند و از طرف دیگر، خودآشکار نیستند و مستلزم «تألیف»‌اند. ادامه مسیر کانت و جزئیات استدلال‌ها و نتایج‌اش از حوصله بحث ما خارج است و به‌کارمان نمی‌آید.^۱

^۱ بخشی از ادامه بحث را می‌توانید در توضیحات فشرده و البته شیوای صفایی (۱۴۰۰) پیگیری کنید.

نکته حائز اهمیت برای ما امکانات ترکیبی‌ای است که از جفت تمایزات کانتی برای رده‌بندی گزاره‌ها و متعاقباً دانش‌های ممکن، حاصل می‌شود: «تحلیلی پیشینی»، «تألیفی پیشینی»، «تألیفی پیشینی» و «تحلیلی پسینی».

دیدیم که با توجه به تشکیک هیوم و پاسخ شناختی کانت به آن، تکلیف سه رده گزاره نخست مشخص می‌شود. اما امکان ترکیبی چهارم چه؟ خود کانت (۲۰۰۴، ۱۷) این امکان چهارم، یعنی قائل‌بودن به گزاره‌های «تحلیلی پسینی» را از آنجا که خودمتناقض‌اند، مردود می‌داند. با این وجود، فیلسوفان کانتی متأخر، همچون استفن پالمکوئیست^۱، نشان داده‌اند که این شق چهارم نه تنها ممکن (لدریچ، ۱۹۶۸، گلدستیک، ۱۹۷۲)، بلکه ضروری زیست انسانی و بستر شکل‌گیری علوم‌اند (برناردت، ۱۹۵۸، پالمکوئیست، ۱۹۸۷). «تحلیلی پسینی» در واقع آن چیزی است که مستقیماً از تجربه حاصل می‌شود و در عین حال کلی و خودآشکار است و نیازی به تألیف ندارد. پالمکوئیست حتی مدعی است که در خود متافیزیک کانت، نه تنها «عقل عملی» و «قوه حکم» به واسطه گزاره‌های «تحلیلی پسینی» قوام یافته‌اند، بلکه «عقل محض» نیز نمی‌تواند بدون اتکا به این گزاره‌ها، که سطح والاتر قوه شناخت بشر را تشکیل می‌دهند، نظام متافیزیکی شکل دهد (بنگرید به پالمکوئیست، ۲۰۱۲).

اکنون، رد این مسئله بنیادین معرفت‌شناختی را در آرای یلمزلف پی می‌گیریم. یلمزلف در بسیاری از آثارش، از جمله تمهیدات، خصیصه‌های معرفت‌شناختی (و روش‌شناختی) نظریه را به بحث می‌گذارد. از این میان، مقاله سال ۱۹۳۹ او با عنوان «La structure morphologique» از همه صریح‌تر و روشن‌گتر است. یلمزلف در این مقاله، در حین نقدی بسیار فشرده بر زبان‌شناسی سنتی، خصیصه‌های روشی نظریه زبان مطلوب را، که در گلوسم‌شناسی امکان تحقق دارد، برمی‌شمارد. عمده این خصیصه‌ها از قرار زیرند: نظریه زبان می‌بایست «تجربی»^۲ باشد و نه «پیشینی‌انگار»^۳، یعنی صرفاً روابط و تمایزات مستقیماً برآمده از تجربه زبانی برساننده نظریه‌اند و هیچ گزاره و باور پیشینی‌ای تعیین‌کننده نظریه نیست (یلمزلف، ۱۹۳۹، ۱۲۲-۱۱۳)؛ نظریه باید «ابژکتیو» باشد و نه «سوبژکتیو»، یعنی نظریه با اتکای صرف به «نقش»^۴، که مخرج مشترک تمام تفسیرهای ذهنی/شخصی ممکن است، بر ساخته می‌شود و به نفع هیچ‌یک از تفسیرهای ممکن سوگیری ندارد (یلمزلف، ۱۹۳۹، ۱۲۲)؛ نظریه می‌بایست «درون‌ماندگار»^۵ باشد و نه «استعلایی»^۶ (یلمزلف، ۱۹۳۹، ۱۲۲، ۱۳۳- این مورد را در بخش بعد بررسی می‌کنیم) نظریه باید به‌طور «استنتاجی»^۷ بر ساخته شود و نه «استقرایی»^۸، بدین معنا که نظریه ابتدا ابژه را در کلیت‌اش مراد می‌کند و سپس اجزا را بر اساس روابط از هم تمیز می‌دهد، نه آنکه اجزا را پیش‌فرض گیرد و با ترکیب/تألیف آن‌ها کلیت ابژه را صورت‌بندی کند (یلمزلف، ۱۹۳۹، ۱۲۸-۱۳۰)؛ نظریه باید «عمومی/همگانی»^۹ باشد، نه

¹ Stephen Palmquist

² empirique

³ apriorique

⁴ fonction

⁵ immanente

⁶ transendantale

⁷ deductive

⁸ inductive

⁹ générale

«جهانی»^۱، یعنی نظریه به‌گونه‌ای سامان می‌یابد که امور «تحقق‌پذیر» را پوشش دهد و نه صرفاً امور «تحقق‌یافته» (یلمزلف، ۱۹۳۹، ۱۳۲-۱۳۰) امور تحقق‌یافته مشترک همان «جهانی‌ها» هستند که پس از پایان تحلیل می‌توانند گزارش شوند. از میان خصیصه‌های فوق، «تجربی» و «استنتاجی» بودن خصیصه‌های تقلیل‌ناپذیر هستند، در حالی که باقی موارد را می‌توان به یکی از این دو، یا به ترکیبی از آن‌ها، فروکاست (یلمزلف، ۱۹۳۹، ۱۳۰-۱۳۲). به همین دلیل است که در تمهیدات تنها این دو صراحتاً به‌مثابه خصیصه‌های ضروری نظریه عنوان می‌شوند: «نظریه زبانی باید ضرورتاً تجربی و ضرورتاً استنتاجی باشد» (یلمزلف، ۱۳۹۷، ۵۵). اکنون با عنایت به این دو خصیصه روش‌شناختی/معرفت‌شناختی نظریه گلوسم‌شناختی، خطر می‌کنیم و آن‌ها را در مواجهه با نظام امکانات معرفتی کانتی قرار می‌دهیم. گرچه نتایجی که در ادامه می‌آیند قطعی نیستند و نیاز به کاوش‌های بیشتر دارند، اما بر این باوریم که اگر بخواهیم نظریه یلمزلف را «کانتی» خوانش کنیم مسئله‌سازی مقتضی و ثمربخش از مسیری می‌گذرد که در اینجا ترسیم کرده‌ایم.

تقابل «تجربی» بودن در برابر «پیشینی‌انگار» بودن که منوط به پایگان پیش‌فرض‌ها تنظیم شده، تا حد بسیار زیادی با تمایز کانتی «پسینی»-«پیشینی» هم‌تراز است.^۲ از سوی دیگر، تقابل «استنتاجی» در برابر «استقرایی»، که گونه‌های پایگان رویه^۳ را مشخص می‌کنند، به تمایز کانتی «تحلیلی»-«تألیفی» قابل تأویل است. اشاره یلمزلف به همسنگ بودن رویه «استنتاجی» با رویه «تحلیلی» (یلمزلف، ۱۹۵۴، ۱۶۴) مؤید این امر است. بدین ترتیب، با رعایت احتیاط لازم و فاکتورگرفتن از برخی اختلافات معرفت‌شناختی، می‌توان مدعی شد که نظریه زبان مد نظر یلمزلف، گزاره‌های آن و دانشی که می‌خواهد تولید کند، از نظرگاه کانتی، از نوع «پسینی تحلیلی» است، یعنی همان حیطه‌ای که به نظر کانت متناقض می‌آمد و در نظر برخی کانت‌شناسان معاصر اتفاقاً بستر متافیزیک و سطح زیستی پایه را تشکیل می‌دهد. اکنون می‌توان این بحث و نتیجه حاصل را در قالب جدول ماتریسی زیر نشان داد:

جدول ۱. رده‌بندی معرفت‌شناختی گزاره‌ها و دانش برآمده از نظریه طبق انگاره کانت (و یلمزلف)

		از حیث پیش‌فرض	
		از حیث رویه	تحلیلی
تألیفی	تحلیلی	پیشینی	پسینی
پیشینی تألیفی (پیشینی‌انگار استقرایی) استعلایی - ناممکن برای هیوم - ممکن (و ضروری) برای کانت	پیشینی تحلیلی (پیشینی‌انگار استنتاجی) عقل‌گرا		
پسینی تألیفی (تجربی استقرایی) تجربه‌گرا/ آزمایش‌گرا	پسینی تحلیلی (تجربی استنتاجی) درون‌ماندگار (گلوسم‌شناسی) - ناممکن برای هیوم - ناممکن برای کانت		

^۱ universelle

^۲ البته در اینجا باید تفاوت در خود مفهوم «تقابل» نزد یلمزلف و کانت نیز لحاظ شود. یلمزلف تقابل ساده مقوله‌ای را «تشریکی» (participatif) می‌بیند، و نه «تنافری» (exclusif) (برای بحثی مقدماتی در این باره، بنگرید به: شاکری، ۱۳۹۹). در نتیجه این تفاوت، تعابیر و جزئیات متعاقب در انگاره‌های معرفت‌شناختی این دو نیز متفاوت خواهد بود.

^۳ procédure

بنابراین، خوانش کانتی ما از نظریهٔ یلمزلف با خوانش صفایی (۱۴۰۰، ۲۰۶، ۲۱۰، ۲۱۱) مبنی بر پیشینی بودن این نظریه در تعارض قرار می‌گیرد. اگر بخواهیم نگاهمان را به کتاب *تمهیدات* محدود کنیم، باز هم به همین نتیجه می‌رسیم. یلمزلف در بخش پنجم آن کتاب (۱۳۹۷، ۵۸-۵۵) ذیل بحث پیرامون رابطهٔ نظریهٔ زبانی و واقعیت، دو خصیصه یا عامل برای نظریه برمی‌شمارد که «از اهمیت یکسانی برخوردارند» و «در نظر گرفتن هر دوی این عوامل ضروری است» (۱۳۹۷، ۵۶): ۱. اختیاری بودن^۱، در این معنا که نظریه «در خودش» مستقل از هر تجربه‌ای است و با آزمایش قابل تحقق سنجی نیست، زیرا نظامی منحصراً استنتاجی است؛ ۲. مقتضی بودن^۲، به این معنی که نظریه صرفاً بر بستر تجربه بر ساخته می‌شود و طوری سامان می‌یابد که برای تمام داده‌های تجربی کاربست‌پذیر باشد. به نظر ما، آنچه از این دو عامل برمی‌آید کاملاً در راستای ملاحظات فوق در خوانش نظریه به صورت «پسینی تحلیلی» است: اختیاری بودن ارزش «تحلیلی» دارد و مقتضی بودن ارزش «پسینی/تجربی». صفایی اتفاقاً از همین بحث در کتاب *تمهیدات* به عنوان ادله‌ای به نفع «پیشینی بودن» نظریهٔ یلمزلف بهره می‌گیرد. به نظر ما، خوانش وارونهٔ صفایی دو ایراد دارد: الف) هم‌وقوعی «اختیاری بودن» و «مقتضی بودن» را در نظر نمی‌گیرد؛ ب) با توجه به عبارت «مستقل از هر تجربه‌ای»^۳ و بدون توجه به قید «در خودش» ذیل توضیح «اختیاری بودن»، آن را به غیر تجربی بودن و در نتیجه به «پیشینی بودن» تعبیر کرده است و ملاحظات مکمل آن را که بر «استنتاجی بودن» تأکید دارد، نادیده گرفته است. آنچه از توضیحات «اختیاری بودن» برمی‌آید، همانا خودآشکاری و خودبستگی نظریه است که ارتباط وثیقی دارد با آنچه که از «تحلیلی» کانت مراد می‌شود. در اینجا، در واقع خلط جفت «تحلیلی-تألیفی» با «پیشینی-پسینی» رخ داده است؛ لغزش نسبتاً متداولی که در تأویل معرفت‌شناسی کانت نیز رخ می‌نماید.

۳-۲. درون‌ماندگار، متعالی

۳-۲-۱. ملاحظات پیرامون مفهوم immanent

چنان که می‌نماید، اصطلاح «حلولی» از سنت فلسفه و عرفان اسلامی به‌عاریت گرفته شده است. مسئلهٔ «حلول»، بالاخص ذیل انواع نظریه‌های «وحدت وجود»، مباحث و مناقشات الهیاتی گسترده‌ای را موجب شده و، به طبع آن، تعبیرهای گوناگونی از این مفهوم ایجاد کرده است. فصل مشترک گونه‌های معنایی مختلف این مفهوم بدین شرح است: *امر الهی مطلقاً در امور دنیوی جاری است*؛ در نتیجه، قائل شدن به دو ساحت و دو ذات جداگانهٔ الهی و دنیوی و نیز اطلاق وجودی جدا افتاده از دنیا به خدا باطل است. در این بین، خوانشی نادر و مصالحه‌جویانه و اساساً خودمتناقض وجود دارد که حلول را به «حلول امر الهی در امور دنیوی» تعبیر می‌کند که خوانشی ضد وحدت وجودی است، زیرا پیشاپیش دو ذات و ساحت منفک را فرض می‌گیرد و به الهیات استعلایی درمی‌غلند. گویی صفایی از «حلولی» همین تعبیر اخیر را مراد می‌کند و با نسبت دادن آن به immanent یلمزلف، نظریهٔ او را متعالی می‌خواند.

¹ arbitrariness

² appropriateness

^۳ گفتنی است که دریدا -یکی از محل‌های انکای صفایی در نقد یلمزلف- در کتاب *De la grammatologie* (۱۹۶۷، ب، ۸۹-۹۰) با ارجاع به همین سطور از *تمهیدات*، به درستی تفسیر متفاوتی از عبارت «مستقل از هر تجربه‌ای» ارائه می‌دهد. او تصریح می‌کند که این عبارت ناظر بر «کل تجربه» نیست، بلکه تجربیات بیرون از زبان‌شناسی (تجربیات تاریخی، روان‌شناختی، جامعه‌شناختی و غیره) را مد نظر دارد.

از سوی دیگر، در سنت الهیات و فلسفه دینی غربی (مسیحی) نیز مباحثی بسیار مشابه^۱ پیرامون مفهوم immanence شکل گرفته که تحت آموزه‌های گوناگونی چون همه‌خدایی^۲، همه‌درخدایی^۳ و یگانه‌انگاری^۴، تعبیر مختلفی را موجب شده‌است. ما بدون ورود به تشتت گونه‌های تعبیری، این نکته را برجسته می‌کنیم که در فلسفه مدرن، معرفی نظام‌مند و مدون immanence به‌عنوان نگرشی ضروری در برپای متافیزیک، نخستین‌بار در فلسفه اسپینوزا و بالاخص در کتاب /خلاق (۲۰۰۱ [۱۶۷۷]) وی و به منظور پاسخ به دوگانه‌انگاری دکارت، صورت گرفت که موجب ایجاد جریان فلسفی کلانی شد که تا به امروز پیگیری می‌شود. به‌زعم آگامبن (۱۹۹۹، ۲۳۹) از این حیث می‌توان به دو سیر کلی در تاریخ فلسفه زندگی قائل شد: (۱) خط immanence (درون‌ماندگاری) که از اسپینوزا شروع می‌شود و با گذر از نیچه، امروز فیلسوفانی چون فوکو و دلوز نماینده آن‌اند؛ (۲) خط transcendence (استعلا/تعالی) که به‌طور ویژه با [دکارت و] کانت شروع می‌شود و با گذر از هوسرل (و هایدگر) امروز نمایندگانی چون دریدا و لویناس دارد. در جریان فلسفی immanence مسئله دیگر به الهیات محدود نمی‌شود، بلکه کل ساحت متافیزیک را پوشش می‌دهد: نظرگاه، روش و غایت، چه از حیث معرفت‌شناختی و چه هستی‌شناختی، تنها منوط به ساحتی تکین و به‌قول دلوز و گتاری «صفحه درون‌ماندگاری»^۵ (۱۹۹۱، ۳۸-۵۹)، تنظیم می‌شود و بر هیچ تمایز پیشینی‌ای استوار نیست؛ هستی تک‌ساحتی است، علت در معلول ساکن است و قس علی هذا. با توجه به شأن کاربردی مفهوم immanence در این جریان از سنت فلسفی غرب -که نظریه یلمزلف نیز می‌بایست در نسبت با همین جریان تفسیر شود- دیگر تعبیر این مفهوم به‌واسطه واژه «حلول»، بالاخص در معنای مراد صفایی، محلی از اعراب ندارد، چراکه این واژه پرسش از immanence را پیشاپیش با پیش‌فرض دوساحتی‌بودن و در نتیجه، از دیدگاهی متعالی مطرح می‌کند. به همین دلایل است که ما، در توافق با غالب مترجمان فارسی در حیطه فلسفه غرب، معادل «درون‌ماندگاری» را در برابر immanence قرار می‌دهیم و آن را در معرفت‌شناسی نظریه زبان یلمزلف به‌کار می‌بندیم و بدیلی همچون «حلول» را نامناسب و حتی گمراه‌کننده می‌دانیم.

۲-۲-۳. ذهن‌محوری در برابر درون‌ماندگاری

اکنون، با توجه به ملاحظات اصطلاح‌شناختی مزبور، می‌توانیم پرسش صفایی را اینگونه تعدیل کنیم: «آیا نظریه زبان یلمزلف به‌واقع درون‌ماندگار است؟». صفایی چندین ادله برای دادن پاسخ منفی به این پرسش ارائه می‌کند، اما در پس تمام این ادله‌ها پیش‌فرضی نهفته است که اساساً متعالی است و اطلاق تعبیرهای برآمده از آن‌ها به نظریه یلمزلف را -که شرط و هدف‌اش درون‌ماندگاری است- نامعتبر و منتفی می‌سازد. این پیش‌فرض متعالی، که در غالب رویکردهای شناختی و نیز نحله زبان‌شناسی چامسکیایی مشترک است، همانا تلقی زبان به‌مثابه «پدیده‌ای ذهنی/معزی متعلق به سوژه سخنور» است. همین پیشاپیش ذهنی‌دیدن زبان و اطلاق آن به سوژه فردی است که باعث شده صفایی در غالب موارد ابژه را از «زبان» به مفهوم مبهم «معرفت زبانی» و «نظریه زبان» را به «عقل محض

^۱ این شباهت با در نظر گرفتن مبانی متافیزیکی مشترک این دو جریان کلان الهیاتی هیچ شگفتی‌آور نیست.

^۲ pantheism

^۳ panentheism

^۴ monism

^۵ plan d'immanence

زبانی» جابه‌جا کند (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۰۶، ۲۱۰-۲۱۲، ۲۱۴-۲۱۶، و...). پیش‌فرض مذکور به صریح‌ترین شکل در تنها شرطی که صفایی برای پذیرش درون‌ماندگار خواندن نظریهٔ یلمزلف قائل شده رخ می‌نماید: «[...] مگر آنکه یلمزلف بتواند معرفت زبانی مورد ادعای خود را همچون عقل محض کانتی چنان بنا کند که در عین پیشینی‌بودن، از ذاتی‌گرایی مبری و به‌صورت خودبنیاد در درون ذهن سوژه بنا شده‌باشد» (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۱۱؛ تأکید افزودهٔ ماست). چنین شرطی از همه لحاظ نابسند و نامربوط است: نخست آنکه، طبق آنچه گفتیم، نظریهٔ زبان به‌صورت پسینی بر ساخته می‌شود، و اگر قرار می‌بود پیشینی باشد، اتفاقاً همچون عقل محض کانتی «استعلایی» می‌شد و نه درون‌ماندگار؛ و دوم آنکه «خودبنیاد» بودن نظریه برآمده از تحلیلی/استنتاجی بودن آن در نسبت با تجربه است، و نه منوط به استقرار آن «درون ذهن سوژه»، چه این «ذهن» و «سوژه» خود نماینده‌های ویژه‌ای از اندیشهٔ متعالی در باب زبان بوده و هستند که امروز نیز در قالب رویکردهای شناختی (محل تقاطع رویکردهای متعالی روان‌شناختی، عصب‌شناختی و زیست‌شناختی) زبان را به جنبهٔ فردی (و جهانی) تقلیل می‌دهند.

از منظر درون‌ماندگار، متن، و در نتیجه زبان، نه تنها می‌تواند فردی (بخوانید: شناختی) باشد، بلکه قطعاً می‌تواند بینافردی (بخوانید: خارج از ذهن و سوژهٔ فردی و در هیئت گفتگویی) و بینا-بینافردی (بخوانید: اجتماعی/گفتمانی) و حتی نافردی (بخوانید: طبیعی) باشد؛ که این مورد اخیر خود امکان گسست از حضور محوری در توصیف زبان (که نمونهٔ بارزش زبان‌شناسی پیکره‌بنیاد است) را میسر می‌سازد. پس نظریهٔ درون‌ماندگار باید طوری تنظیم شود که زبان را چنان در نظر گیرد که در عین حال که به هیچ‌یک از جنبه‌های مزبور تقلیل نیافته، تمام آن‌ها را شامل شود.^۱

با توجه به ملاحظات فوق، پیش‌فرض متعالی صفایی و شرط درون‌ماندگاری مدنظر وی (در کنار خوانش معکوس او از نظریهٔ زبان به‌عنوان «پیشینی تألیفی» به‌جای «پسینی تحلیلی») پیشاپیش ادله‌های او را سست می‌کند و از اعتبار می‌اندازد. با این وجود، ما در اینجا، منوط به هدف روشن‌سازی برخی نکات پیرامون نظریهٔ یلمزلف، این پیش‌فرض و شرط را در پراکنش قرار می‌دهیم و در ادامه، دو مضمون عمدهٔ دیگر در ادله‌های وی را به‌صورت خلاصه بررسی می‌کنیم.

۳-۲-۳. روش‌شناسی و معرفت‌شناسی

صفایی با ارجاع به نمونه‌ای از توضیحات یلمزلف (۱۳۹۷، ۴۱) پیرامون طرد متعالی بودن نظریه، چنین عنوان می‌کند: «تفسیر روش‌شناختی از تقابل این دو مفهوم [متعالی و درون‌ماندگار]، در نوشتار حاضر محل مناقشه نیست؛ تقابل این دو عبارت اما از منظر معرفت‌شناختی است که در درک نظریهٔ یلمزلف اهمیت حیاتی دارد» (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۱۰)؛ و سرانجام در بخش پایانی مقاله این‌گونه نتیجه می‌گیرد: «گویی یلمزلف «امر متعالی» را از منظر روش‌شناختی کنار زده اما همان را از منظر معرفت‌شناختی به آغوش کشیده‌است [...]» (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۲۲) و دلیل اصلی این امر را بنیاد کردن «ضرورت پیشینی» بر ساختار می‌داند، که به‌زعم ما برداشتی نادرست از جایگاه ساختار در نسبت با نظریهٔ زبان است. ما بحث در مورد «ساختار» را به بخش بعد موکول می‌کنیم و در این‌جا تمرکز را بر رابطهٔ «روش‌شناسی»

^۱ برای توضیحی آموزشی پیرامون تنظیم نظریه فارغ از «سوژه» -فرستنده/گیرنده- بنگرید به: یلمزلف ۱۹۴۷: ۱۲۵-۶؛ برای بحث پیرامون فارغ بودن نظریه یلمزلف از دوگانه‌های «فردی/اجتماعی» و «طبیعت/فرهنگ» بنگرید به: چیکانا ۲۰۱۳.

و «معرفت‌شناسی» می‌گذاریم. درست است که تمایز بین این دو مفید و روشن‌گر است، اما جدا کردن‌شان ممکن است پیامدهای نامطلوبی داشته‌باشد. تمیزدادن از جداسازی متفاوت است. اگر روش درون‌ماندگار را صرفاً در این ببینیم که زبان را باید به‌عنوان حوزه‌ای جداگانه بررسی کرد، آنگاه ممکن است چنین تصور کنیم که باید یا از دیدگاهی کلاسیک نوعی طبقه‌بندی علوم مبتنی بر متافیزیکی خاص را پیش‌فرض داشته‌باشیم، یا مثلاً با پیش‌داشته‌ها و برداشت‌های ذهن‌محور و شناختی نوعی نگرش حوزه‌مدار^۱ را بازتولید کنیم، که در هر دو حالت وضعیت دانش زبانی متعالی خواهد بود و نه درون‌ماندگار. اما پرواضح است که نظریه مدنظر یلمزلف هیچ‌یک از این‌ها نیست. یلمزلف صراحتاً اظهار می‌کند (یلمزلف، ۱۹۴۲، ۷۸) که در نظریه زبان صرفاً با ایجاد «روش‌شناسی» مقتضی سروکار داریم و هیچ نیازی به پیش‌داشت «معرفت‌شناسی» مقتضی نداریم؛ معرفت‌شناسی، که خود روش‌شناسی را هم شامل می‌شود، مبتنی بر روش مقتضی و با پیش‌فرض قرار دادن آن استنباط می‌شود. این روش مقتضی، یعنی روش «گلوسم‌شناختی»، سه ویژگی عمده دارد: (۱) «تجربی» است، یعنی خود تجربه است و از تجربه برمی‌آید و هیچ نظام پیشینی را پیش‌فرض ندارد؛ (۲) «استنتاجی» است، یعنی از کلیت می‌آغازد و به‌تعبیری «گشتالتی» (یلمزلف، ۱۹۴۲، ۷۸) است؛ (۳) «رویه‌ای»^۲ است، یعنی در روندی شوشی تکوین می‌یابد، و الگومحور و استاتیک نیست. افزون بر این، روش گلوسم‌شناختی برای آن که درون‌ماندگار باشد باید تحدیدی که طبق آن ابژه را بر ساخته جبران کند (یلمزلف، ۱۳۹۷، ۶۴-۶۵)، یعنی از طرفی، نباید زبان را به‌عنوان ابژه‌ای منحصربه‌فرد و تکینه بررسی کند، بلکه باید آن را در هیئت سخی ویژه از مفهوم کلی‌تر «نشانگان» تعریف کند (مسئله‌ای که گرچه در تمهیدات به‌روشنی بر آن تأکید شده، اما متأسفانه در نقد صفایی مغفول مانده‌است) و از طرف دیگر، باید تمام روابط این ابژه (زبان یا نشانگان) و توصیف آن با تمام ابژه‌های دیگر (یعنی ادبیات، زیست‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم شناختی، فیزیک و الی آخر) به واسطه نشانگان تضمینی^۳، فرانشانگان^۴ و فرانشانه‌شناسی^۵ احیا شود (یلمزلف، ۱۳۹۷، ۱۹۰-۲۲۷)؛ که این مسئله اساسی نیز در نقد صفایی غایب است). یلمزلف تصریح می‌کند که تنها از منظر چشم‌انداز نهایی نظریه (یعنی با ملاحظات اخیر) است که خصیصه «درون‌ماندگار» به روش گلوسم‌شناختی قابل اطلاق است (یلمزلف، ۱۹۳۹، ۱۳۳). بنابراین، روش‌شناسی گلوسم‌شناسی به آن‌چه صفایی اشاره می‌کند محدود نمی‌شود و همچنین، خود این روش است که مبنای معرفت‌شناسی نظریه قرار می‌گیرد.

۳-۲-۴. زبان‌شناسی توارثی و ژنتیک

صفایی به منظور رد درون‌ماندگاری نظریه یلمزلف، در تفسیری غریب آن را با دستور جهانی چامسکی یک کاسه می‌کند و می‌نویسد: «[...] معرفت زبانی یلمزلف نیز همچون «دستور جهانی» چامسکی معرفتی «عینی»، متعین در ساختار، و مستقل از تجربه و حواس فاعل شناسا است که ناگزیر باید به نحوی از «بیرون» به «درون ذهن» فاعل شناسا راه یابد، و ساکن شود؛ چنین معرفتی، آن‌گونه که در توصیف خردگرایانه از افلاطون تا دکارت و چامسکی نیز

¹ modular

² procedural

³ connotative semiotic

⁴ metasemiotic

⁵ metasemiology

آمده، جز آن که به صورت «حلولی» در ذات سوژه به‌ودیعہ گذاشته شود و، چنان که در تعریف یلمزلف نیز آمده، به صورت توارثی انتقال یابد، نمی‌تواند در اختیار فاعل شناسا باشد. با این تفسیر، معرفت زبانی مدنظر یلمزلف همچون دستور جهانی چامسکی، بازگشت به خردگرایی دکارت و لاجرم به ذاتی‌گرایی در معنای زیست‌شناختی کلمه یعنی توارث است» (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۱۱؛ تأکید افزوده ماست).

ایرادات خوانشی مربوط به «مستقل از تجربه بودن» و «از بیرون به درون ذهن راه یافتن» را پیشتر بررسی کردیم. در اینجا، عنصر سومی تحت عنوان «توارث» رخ می‌نماید و این امر را برای صفایی مسلم می‌کند که نظریه یلمزلف از همان نوع زبان‌شناسی عقل‌گرا و ذات‌گرای چامسکیایی است. برای هر کس که تا اندازه‌ای با اندیشه یلمزلف آشنا باشد، نسبت‌دادن مباحث زیست‌شناختی، و در اینجا بحث «ژنتیک»، به نظریه زبان او بسیار غریب می‌نماید. در اینجا اما ایراد خوانشی، صرفاً برآمده از نبود توضیحات کافی در تمهیدات و عدم آشنایی منتقد با دیگر آثار یلمزلف است و بسیار ساده‌تر از موارد دیگر دیدنی می‌شود.

نزد یلمزلف، زبان‌شناسی توارثی یا ژنتیکی^۱ در واقع شکل گلوسم‌شناختی شده همان زبان‌شناسی تاریخی-تطبیقی است که در مقابل زبان‌شناسی سنخ‌شناختی یا رده‌شناختی^۲ تعریف می‌شود. این دو زبان‌شناسی مکمل یکدیگرند و در واقع طبق توسیع دستور زبان عمومی ایجاد می‌شوند. شرح و تبیین این دو زبان‌شناسی موضوع اصلی کتاب *Language: An Introduction* (۱۹۷۰ [۱۹۶۳]) را تشکیل می‌دهد. ابژه زبان‌شناسی توارثی، روابط توارثی بین زبان‌هاست و تعریف آن از این قرار است: «هم‌بستگی مشتق از پیش‌انگاری یکجانبه بین زبان‌ها» (یلمزلف، ۱۹۷۰، ۱۳۷). تک‌اشاره موجود به این نوع زبان‌شناسی در تمهیدات (۱۳۹۷، ۴۲)، که توجه صفایی را به خود جلب کرده، ناظر بر همین مفهوم است و، همان‌طور که واضح است، هیچ ارتباطی با «ژنتیک» (در معنای زیست‌شناختی کلمه) و «انتقال» ندارد.

بنابراین، نقد صفایی بر نظریه یلمزلف از مشکلات خوانشی عمده‌ای رنج می‌برد و مواردی که بررسی شد نمی‌توانند به‌عنوان استدلال‌هایی برای رد کردن درون‌ماندگاری این نظریه اقامه شوند. اما، سواى این موارد، صفایی از زاویه‌ای متفاوت نقدی بر خود مفهوم «ساختار» در بنیان نظریه زبان وارد می‌کند و با اختصاص صفحات نسبتاً زیادی به این بحث (۲۱۷-۲۲۲) به‌زعم خود «پاشنه آشیل» نظریه صورت‌گرای یلمزلف را هدف قرار می‌دهد. ما در بخش آتی این نقد را به اختصار بررسی می‌کنیم؛ ولی پیش از آن لازم دیدیم که به مسئله‌ای مهم اما مغفول‌مانده درباره درون‌ماندگاری نظریه اشاره کنیم که همانا شرط کافی آن است و می‌تواند به کلیت بحث ما روشنائی بخشد.

۵-۲-۳. خوداندیشی یا بازتابی بودن نظریه

همان‌طور که دیدیم، یلمزلف امکان سخن از درون‌ماندگاری نظریه زبان را در گرو شروطی می‌داند که عمده‌ترین‌شان از این قرارند: نظریه نباید بر هیچ‌گونه باور «بیرونی» و پیشینی‌ای استوار شود و گزاره‌ای را بدیهی و ازپیش‌متقن فرض گیرد، بلکه باید «تجربی»

^۱ Genetic Linguistics

^۲ Typological Linguistics

باشد؛ نظریه نمی‌تواند تجارب «بیرونی» از پیش داده یا استقرائاً تحکیم‌شده را ملاک تحقق‌سنجی خویش قرار دهد، بلکه صرفاً باید از «کلیت» (گشتالت) بی‌اغازد و به‌طور «استنتاجی» قوام یابد؛ نظریه نباید در تحلیل روابط «درونی» متوقف گردد، بلکه ضرورتاً می‌بایست به‌ازای هر ابژه (مثلاً زبان) تمام روابط «بیرونی» را نیز تحلیل کند و هیچ امری را «بیرون‌افتاده» رها نکند. اما این شروط نمی‌توانند به‌خودی خود ضامن درون‌ماندگاری نظریه شوند، چراکه منوط به رابطه (بستگی) بین نظریه و ابژه هیچ ضمانتی نیست که نظریه در فاصله از ابژه‌اش و «بیرون» از آن (به‌طور «استعلایی» در معنای کانتی) قوام نیابد؛ چیزی که باز نافی درون‌ماندگاری می‌شود. اما یلمزلف در این راستا شرطی را تعیین می‌کند که به‌زعم ما «شرط کافی» درون‌ماندگاری نظریه زبان است:

نظریه زبانی باید این گنجایش را داشته‌باشد که به‌وسیله روش خودش تحلیل و توصیف گردد؛ نظریه زبانی باید مستعد پذیرش ابژه خود واقع‌شدن باشد (یلمزلف، ۱۹۴۱، ۱۰۶-۱۰۷).

این شرط، که ما پیشتر آن را «خوداندیش/بازتابی بودن مطلق»^۱ نظریه خوانده‌ایم (شاکری، ۲۰۱۶، ۹)، تنها در مورد نشانگان‌شناسی، و به‌طور ویژه، زبان‌شناسی ضرورت پیدا می‌کند، و سبب می‌شود که نظریه در ادغامش با ابژه، دیگر از جایگاه ناظر صرف خارج شود و مرز تنافری همیشه‌حاضر در علوم میان نظریه و ابژه را درهم شکند. در این شرایط است که نظریه تجربی از وضعیت استاتیک و متقن درمی‌آید و در رویه‌ای خوداندیش خود را در هیئتی برمی‌سازد که تنها به‌طور پویا و شوشی، و در عین حال خودبسنده، قابل تصور است. خوداندیشی، که همواره در رویه بر ساختن نظریه (تحلیل گلوسم‌شناختی) حضور دارد و می‌توان آن را به‌وضوح در کتاب چکیده (۱۹۷۵) -نماینده بارز دستگاه نظریه زبان- مشاهده کرد، ویژگی‌هایی منحصربه‌فرد برای گلوسم‌شناسی به‌همراه می‌آورد که آن را از تمام جریان‌های ساختارگرا متمایز می‌کند. در اینجا مجال بررسی این ویژگی‌ها را نداریم، و تنها این نکته را برجسته می‌کنیم که خود پرسش پیرامون «خوداندیشی» نظریه می‌تواند به‌عنوان یک مسئله^۲ انتقادی در برابر تمام نظریه‌ها و شبه‌نظریه‌های موجود در زبان‌شناسی (از دستور زایشی چامسکی گرفته تا انواع زبان‌شناسی‌های شناختی) اقامه شود؛ مسئله‌ای که تقریباً تمام زبان‌شناسی‌های موجود در برابرش مسکوت می‌مانند.

۳-۳. کدام ساختار؟ کدام ساختارگرایی؟

صفایی نقد جایگاه «ساختار» در نظریه یلمزلف و رد «ساختارگرایی» وی را ذیل سه موضوع «حدود ساختار»، «تناقض ذاتی ساختار» و «عقل گفتمانی» مطرح می‌کند. ما در ادامه، به دلیل محدودیت حجم نوشتار، تنها دو موضوع نخست را به‌طور خلاصه بررسی می‌کنیم.^۳ پیش از ورود به بحث لازم است متذکر شویم که آنچه در این بخش از نقد صفایی به‌هم‌ارزپنداشتن نظریه زبان یلمزلف با نقد عقل

^۱ absolute reflexivity

^۲ problème

^۳ در مورد موضوع سوم (عقل گفتمانی) کافی است به دو نکته اشاره کنیم: نخست این که خوانش یلمزلف از مسئله‌ی لانگ و پرول سوسوری بسیار متفاوت از آن چیزی است که صفایی پنداشته‌است (بنگرید به: یلمزلف ۱۹۴۲)؛ دوم آن که آن چه صفایی تحت «عقل گفتمانی/گفتگوی» به عنوان بدیلی برای نظریه‌ی یلمزلف عنوان می‌کند، در واقع از اساس با ایده‌های یلمزلف در تنافر قرار نمی‌گیرند، بلکه این نگرش (البته با تفاوتی در سامان نظری) در آثار بعدی نظریه‌پرداز لحاظ شده‌اند (بالاخص بنگرید به: یلمزلف، ۱۹۵۴).

محض کانت مرتبط است کنار گذاشته شده‌است، چراکه به نظر ما، نابسندگی این همانندینی، بر پایه آنچه مطرح شد، بیشتر آشکار شده‌است.

۱-۳-۳. نقد دریدایی و تناقض ذاتی ساختار

صفایی (۱۴۰۰، ۲۱۹-۲۲۰) در صدد است تا با اتکا به نقد دریدا بر گفتمان ساختارگرا (به‌خصوص در انسان‌شناسی لوی‌استروس) در «ساختار، نشانه و بازی در گفتمان علوم انسانی» (دریدا، ۱۹۶۷ الف، ۴۰۹-۴۲۸) ساختارگرایی یلمزلف را به چالش بکشد. وی مدعی می‌شود که آنچه را دریدا تحت عنوان «مرکز ساختار» (که هم درون است و هم بیرون) و با تعابیر «مدلول متعالی»، «مدلول غایی»، «منشأ»، «حضور پُر» و «مرکز قوام‌بخش» در اندیشه‌های ساختارگرا مورد انتقاد قرار می‌دهد، در مورد یلمزلف خود «ساختار» است و بنابراین «عین مدلول متعالی» است و نمی‌تواند به نظریه‌ای خودبسنده و درون‌ماندگار راه برد. اما این استدلال صفایی مصادره‌به‌مطلوب کردن نقد دریدا است و در واقع، سخن وی را ناقص و کژ بازتاب می‌دهد.

دریدا در مقاله مورد بحث، از دو وضعیت عمده اندیشه ساختارگرا سخن می‌گوید:

۱) «اندیشه کلاسیک درباب ساختار» که کهن است و همواره در تاریخ اندیشه حاکم بوده، و مشخصه اساسی‌اش آن است که چیزی را به‌عنوان «مرکز» ساختار پیش‌فرض دارد که در عین حال که منشأ و مقوم ساختار است، خود از قوانین بازی ساختار پیروی نمی‌کند. منوط به این اندیشه، تاریخ [اندیشه] می‌شود تسلسل جایگزینی‌های مراکز (دریدا، ۱۹۶۷ الف، ۴۰۹-۴۱۱) همین وضعیت از ساختارگرایی است که دریدا تعبیرهای مزبور (و مورد استناد صفایی) را درباره‌اش عنوان می‌کند؛

۲) «اندیشه نوین درباب ساختار»^۱ که به‌زعم دریدا در پی یک رخداد «گسست»^۲ ممکن شده‌است. این گسست می‌توانسته در لحظه‌ای ممکن شود که اندیشیدن به خود ساختار، یا به بیان دقیق‌تر، به «ساختاریت»^۳ ساختار آغاز شده‌باشد (دریدا، ۱۹۶۷ الف، ۴۱۱) با اندیشیدن به ساختاریت، دیگر خود ساختار نمی‌تواند در مرکز قرار گیرد، مرکززدایی^۴ از ساختار ناگزیر می‌شود و دریافته می‌شود که ساختار یک بازی بی‌مرکز، بی‌منشأ و بی‌غایت است و مرکز در اندیشه کلاسیک نه طبیعی بوده و نه ثابت، بلکه صرفاً یک «نقش» در بازی نامحدود ساختار بوده‌است؛ در غیاب مرکز، کل زمین مسئله‌مندی^۵ «زبانی» و «گفتمانی» می‌شود (دریدا، ۱۹۶۷ الف، ۴۱۱) دریدا، فقط به‌عنوان نمونه، از سه اندیشمند که کارشان در پیوند تنگاتنگ با گسست مذکور شکل گرفته نام می‌برد: نیچه، فروید و هایدگر (دریدا، ۱۹۶۷ الف، ۴۱۲). ما به درستی می‌توانیم نام سوسور را نیز، به‌مثابه یکی از بانیان این وضعیت، به این فهرست بیافزاییم.

دریدا در ادامه (۱۹۶۷ الف، ۴۱۴، ۴۲۷) با اشاره‌های متعدد و مختلف به رویکردهای مأخوذ نسبت به وضعیت پس از گسست، در صدد است تا رویکرد گفتمان ساختارگرایانه لوی‌استروس را واکاوی (واسازی) کند. طبق خوانشی لاجرم ساده‌سازی‌شده، دریدا از چهار

^۱ ما در این عبارت واژه «نوبن» را به قیاس از واژه «کلاسیک» مربوط به وضعیت نخست افزوده‌ایم. خود دریدا از تعابیر «مربوط به دوران ما»، «پس از گسست» و نظایر آن برای ارجاع به این وضعیت دوم استفاده می‌کند.

^۲ rupture

^۳ structuralité

^۴ décentrement

^۵ problématique

رویکرد عمده (و البته نامتنافر و قابل هم‌آمیزی) در این وضعیت متأخر سخن می‌گوید: الف) رویکردی که نسبت به گسست بی‌اعتناست، و مثلاً در مورد مسئله «نشانه»، اساس را همان تقابل کهن صورت/معنا یا زبان/اندیشه قرار می‌دهد، و اندیشه کلاسیک درباب ساختار را بازتولید می‌کند (به نظر، زبان‌شناسی چامسکیایی و غالب زبان‌شناسی‌های شناختی را می‌توان در زمره این رویکرد جای داد؛ ب) رویکردی که گسست را می‌پذیرد و مذبحخانه، با چهره‌ای غمگین، نوستالژیک و گنه‌کار، روشی سلبی پیش می‌گیرد، مرکز را آرزو می‌کند و به‌دنبال انسان‌گرایی نوین است (که گویی لوی استروس چنین خوانش می‌شود؛ پ) رویکردی که شادمانه گسست را می‌پذیرد و ورای انسان و انسان‌گرایی، به‌طور ایجابی به جهان به‌مثابه بازی آزاد بی‌مرکز آری می‌گوید (که نیچه نماینده بارز این رویکرد است؛ ت) آنچه مراد خود دریدا است، که ورای رویکردهای مذکور، ممکن‌شدن و تولیدشان را بر پایه دیفرانس^۱ و در هیئت رد^۲ جستجو می‌کند.

بنابراین، مشاهده می‌شود که با اتکا به آرای دریدا، تمرکز بر ساختاریت ساختار، چنان که در نظریه زبان یلمزلف نیز -بلاخص منوط به «بازتابی بودن» آن- در جریان است، خود مسئله مرکز و مدلول متعالی را زیر سؤال می‌برد، و برخلاف خوانش خودمتناقض صفایی، موجبات فهم نشانگانی بودن زبان، و نیز ساختاریت و تاریخت به‌منزله بازی و گفتمان را فراهم می‌سازد. به همین طریق، گلوسم‌شناسی یلمزلف گسست را با آغوش باز می‌پذیرد و هرگز نمی‌توان این اندیشه را ذیل رویکرد الف) قرار داد.^۳

اما اگر از ارجاع نامناسب صفایی به دریدا و نسبت‌دادن مرکز به خود ساختار فاکتور بگیریم، ایرادی که او بر ساختارگرایی یلمزلف وارد می‌داند واضح‌تر رخ می‌نماید: ساختار نزد یلمزلف «پیشینی» و «محض» است. پیشتر در مورد غیرپیشینی و «پسینی» بودن «نظریه» نزد یلمزلف سخن گفتیم، و معتقدیم که همان گفته‌ها در مورد «ساختار» نیز معتبرند. اما اگر بخواهیم به موضع صریح یلمزلف در قبال ساختار استناد کنیم، مقاله مختصر «زبان‌شناسی ساختاری» (۱۹۴۸) بهترین نمونه است. یلمزلف در این مقاله، «ساختار» را چنین تعریف می‌کند: «هستنده خودمختار مبنی بر وابستگی‌های درونی» (۱۹۴۸، ۳۰)، و تصریح می‌کند که ساختار و اطلاق آن به زبان تنها و تنها خصلت «فرضیه‌ای»^۴ دارد و هرگز نباید به‌صورت یک عقیده^۵ یا یک حکم پیشینی^۶ نگریسته شود. امکان تحقق فرضیه ساختار و اطلاق هرگونه گزاره‌ای به آن صرفاً در گرو «پژوهش» است: پژوهش به‌عنوان صفحه «نظارت»^۷ همواره با فرضیه ساختار عجین است و به‌طور ابژکتیو، تجربی و علمی آنچه به تحقق/عدم‌تحقق آن مربوط است را برمی‌سازد (۱۹۴۸، ۳۰-۳۱). با توجه به این رویکرد، دیگر سخن از ساختار «محض» در نظریه یلمزلف محلی از اعراب ندارد. ساختار هستنده‌ای فرضیه‌ای، صوری و نسبی است که در پژوهش «برساخته»

^۱ différence

^۲ trace

^۳ به‌زعم ما، رویکرد نظریه‌ی زبان یلمزلف آمیزه‌ای از رویکردهای (پ) و (ت) است. البته این یک برآورد موقت است و نیاز به واری بیشتر دارد.

^۴ جالب است بدانیم که دریدا در بخشی از کتاب «پیرامون گراماتولوژی» (۱۹۶۷: ۷۸-۹۰)، که یک سال پس از مقاله مذکور منتشر شده‌است، مستقیماً به نظریه یلمزلف می‌پردازد. وی در آنجا با بررسی آرای یلمزلف پیرامون جوهر (آوایی و گرافیکی) نظریه او را «رهای‌بخش»، «انکارناپذیر» و «اصیل» (۱۹۶۷: ۸۸) می‌خواند، و می‌توان گفت که در مجموع -با حفظ فاصله و تمایز- گلوسم‌شناسی را نسبت به باقی ایده‌ها و آرای دیگر زبان‌شناسی‌ها به گراماتولوژی مطلوب خود نزدیک‌تر می‌داند.

^۵ hypothétique

^۶ dogme

^۷ jugement appriorique

^۸ contrôle

می‌شود. از همین رو، ما پیشنهاد می‌دهیم که از ساختارگرایی یلمزلف، در نسبت با دیگر ساختارگرایی‌های موجود، تحت عنوان «برساختگرایی»^۱ یاد کنیم. باید متذکر شد که برساختی‌بودن ساختار با «جبری»^۲ بودن نظریه تناقض ایجاد نمی‌کند، چراکه نظریه به‌مثابه جبر زبانی دستگاهی است که «امکان» سخن گفتن از زبان (و از خود) را مهیا می‌کند و در مورد «چیستی» ساختار آن سخن نمی‌گوید، و در عین حال هیچ ضرورت پیشینی‌ای ندارد و هرگز به‌شکل متقن قوام نمی‌یابد (چنان که جبر در ریاضیات نوین نیز همین نقش را ایفا می‌کند).

۲.۳.۳. ساختار و مسئله حد

ایراد دیگری که صفایی بر ساختارگرایی یلمزلف وارد می‌داند به مسئله «حدود ساختار» بازمی‌گردد. وی استدلال می‌کند که ضرورت تحقق روابط اجزا در ساختار در گرو حضور همزمان تمامی اجزا و داشتن جایگاه ثابت درون ساختار است، در نتیجه، «حد ساختار» باید ثابت باشد (۱۴۰۰، ۲۱۷-۲۱۸). روشن است که این استدلال معطوف به وضعیت تحقق ساختار به‌مثابه نتیجه جزئی تحلیل است، نه نظریه زبان در هیئت ابزار ثبت امکانات. همان‌طور که پیشتر اشاره کردیم، نظریه در عمل صرفاً رویه‌ای است. با توجه به رویه گلوسم‌شناختی، این گزاره دقیق صفایی، در مورد نتیجه تحلیل «صورت»، آن هم فقط در مواردی که مقوله به‌شکل «بسته» ثبت می‌شود، صادق است؛ در مورد تحلیل «جوهر»، این که اجزا جایگاه ثابت داشته‌باشند، و در مورد مقوله‌های «باز»، این که اجزا حضور همزمان داشته‌باشند منتفی است. پس ما در مورد ساختار «صورت» مقوله‌های «بسته» - که اتفاقاً مهم‌ترین بخش تحلیل گلوسم‌شناختی را تشکیل می‌دهد - مقدمه فوق را می‌پذیریم.

صفایی در ادامه، پرسشی را در مقابل این وضعیت از ساختار قرار می‌دهد: ظهور اجزای جدید چگونه با پیش‌داشت یک ساختار محدود توجیه می‌شود؟ نمونه‌های مدنظر صفایی هیچکدام در مورد ساختار صورت زبانی مطرح نشده‌اند و نیاز به تعدیل اساسی دارند، وگرنه پیشاپیش از دایره بررسی خارج می‌افتند. مثلاً، او چنین می‌پرسد: «اگر فرض کنیم به‌علتی بازه بسامدی و دامنه نوسان صدای آدمی در اثر تکامل یا جهش جمعی، بسیار وسیع‌تر از چیزی شد که امروز هست، آیا حدود ساختار صفحه بیان توسعه می‌یابد؟» (صفایی، ۱۴۰۰، ۲۱۸)؛ اما «بازه بسامدی و دامنه نوسان صدای آدمی» ناظر بر «فحوا»^۳ آن هم فقط در حوزه صداهاست، و هنوز مشخص نیست که آیا این فحوای افزوده به‌عنوان «جوهر آوایی» به‌کار می‌رود یا خیر؛ اگر فرض کنیم به‌عنوان جوهر آوایی به‌کار رود، باز هم مشخص نشده که این جوهرهای آوایی «گونه‌های» جوهرهای پیشین‌اند، یا «گونه‌های اصلی»؛ اگر گونه‌های اصلی باشند، باید بدانیم که آیا کلیت پایگان حاصل همان نظام صورت بیانی وضعیت پیشین را متجلی می‌کند، یا خیر؛ اگر خیر، پس ما از ابتدا با وضعیت متفاوتی از نظام صورت بیان سروکار داشته‌ایم (که به‌احتمال زیاد نظام صورت محتوا نیز متفاوت شده‌است)، که در نتیجه با ساختار متفاوتی مواجهیم. پس پرسش باید این‌گونه اصلاح شود: آیا ساختار بسته صورت (بیان یا محتوا)، که محدود و ثابت است، پذیرای افزایش یا کاهش اجزا هست؟

¹ constructivism

² algébrique

³ purport

صفایی (۱۴۰۰، ۲۱۸) با اتکا به مفهومی ریاضیاتی-منطقی از «حد» تنها و تنها دو پاسخ ایجابی برای این پرسش متصور می‌شود و هر دو را باطل می‌داند: الف) «بله، ساختار همواره تغییر می‌کند»، که این ناقض ثبات و حدمندی ساختار است؛ ب) «بله، حد ساختار بی‌نهایت است»، که از یک سو «تعریف حد در بی‌نهایت مهمل است» و از سوی دیگر، قائل نشدن به نهایت، خود نافی ثبات و حضور همزمان اجزا در ساختار است. با اتکا به توضیحات پیشین، پرواضح است که دریافت ریاضیاتی-منطقی صفایی از ساختار با این مفهوم در نظریه زبان یلمزلف هیچ سختی ندارد. با این وجود، اگر بخواهیم تا حدی با شیوه استدلال صفایی همراه شویم، باید بگوییم که پاسخ به این دو شق محدود نمی‌شود. برای نمونه، می‌توانیم با اتکا بر خوانشی از یکی از توصیفات دریدا در مورد وضعیت ساختار به‌مثابه بازی، شق سوم را برای پاسخ به پرسش صفایی معرفی کنیم. دریدا هنگام پاسخ به چرایی عدم امکان تمامیت‌بخشی^۱ به داده در ساختار، از منظری پس از گسست، می‌گوید: «[...] سرشت میدان - یعنی لانگ، یا یک زبان متناهی - تمامیت‌بخشی را منتفی می‌کند: این میدان در واقع، میدان بازی است، یعنی میدان جایگزینی‌های نامتناهی در حصار یک کل متناهی. این میدان تنها به این دلیل می‌تواند جایگزینی‌های نامتناهی را ممکن سازد که خود متناهی است [...]» (دریدا، ۱۹۶۷ الف، ۴۲۳) پس با تقریب به این توصیف می‌توان شق سوم را چنین ترسیم کرد: ساختار در هیئت تقلیل‌ناپذیرش به‌مثابه بازی، با جایگزینی (و کاهش یا افزایش) نامحدود اجزا، به‌طور نامحدود دگرگون می‌شود و در عین حال بازی‌بودن و حصار متناهی‌بودن خود را حفظ می‌کند؛ معناداری عدم تناهی در گرو متناهی و در عین حال متغیربودن ساختار است.

اما پاسخ مقتضی نظریه زبان یلمزلف به پرسش فوق در هیچ‌کدام از این موارد یافت نمی‌شود (دو مورد نخست منطبق‌بنیان، و وضعیت سوم متعالی است). اگر ناگزیر به یافتن پاسخ باشیم - که به نظر ما چنین نیست، چراکه پیشتر می‌بایست پیش‌فرض‌های منطبق‌بنیان و متافیزیکی پنهان در این پرسش زده شده شوند - می‌گوییم که از دو منظر متفاوت که مفهوم ساختار قابل طرح است، پاسخ به‌شکلی ظاهراً متناقض هم «بله» خواهد بود و هم «خیر». می‌گوییم بله، زیرا از نظرگاه کلی، خود نظریه زبان هیچ‌گونه ساختار «جهانی» را عرضه نمی‌کند، بلکه به‌طور «کلی» تنظیم می‌شود و باید امکان هرگونه تحقق‌پذیری را لحاظ کرده باشد (اگر چنین نبود، نظریه «جامع» نیست و باید بازتنظیم شود)؛ می‌گوییم خیر، زیرا از نظرگاه جزئی، کاهش، افزایش یا هرگونه جابجایی اجزا تمام مناسبات بین آن‌ها و در نتیجه ساختار را دگرگون می‌کند، و این ساختار جدید دیگر همان ساختار نخست نیست. این که این دو ساختار متفاوت چه ارتباطی با هم دارند، به نشانگان تضمینی مرتبط با آن‌ها، و به‌طور دقیق‌تر به «ضمنی‌گرهای»^۲ الصاق شده به آن‌ها بازمی‌گردد، به‌طوری که تعیین این ضمنی‌گرها در گرو دو علم کلان «ژنتیک زبان‌ها» و «سنخ‌شناسی زبان‌ها» است.

موضع فوق درباره ساختار زمانی قابل درک است که دیگر «پیشینی» و «محض» بودن را به آن نسبت ندهیم.

^۱ totalisation

^۲ connotators

۴. نتیجه‌گیری

همان‌طور که مشاهده شد، با اتکا بر دامنه گسترده‌تری از متون یلمزلف و متوقف نشدن در تمهیدات، درمی‌یابیم که خوانش صفایی از نظریه زبان یلمزلف در نقاط اساسی نادقیق بوده و در نقدش - با وجود ژرفا و خلاقیتی که از آن نمایان است - تصویری تقریباً واژگون از مختصات معرفت‌شناختی این نظریه ارائه داده است. بر خلاف ادعای صفایی، نظریه یلمزلف غیرتجربی، پیشینی، محض، عقل‌گرا و متعالی نیست، بلکه تجربی، پسینی، استنتاجی، خوداندیش، برساختی، تجربه‌گرا و درون‌ماندگار است.

ما در این جستار فشرده و طرح‌وار، از یک‌سو، مجال نداشتیم که تمام مسائل مدنظر صفایی را بررسی کنیم، و از سوی دیگر، به بسیاری از موضوعات اساسی نظریه زبانی یلمزلف وارد نشدیم؛ از آن جمله: رابطه منطق، پیش‌منطق^۱ و زیرمنطق^۲ (برای طرح بحث بنگرید به: شاکری، ۱۳۹۹)؛ چینه‌بندی^۳ زبان (یلمزلف، ۱۹۵۴)؛ مسئله زمان و رابطه آن با متن؛ مسئله کلی‌ها و جهانی‌ها؛ درجات نشانگان‌ها و الی آخر. با این وجود، مایلیم به‌عنوان نکته آخر، با اتکا بر آنچه در این جستار دیدیم، مخالفت خود را با نسبت‌دادن نظریه یلمزلف به «عینیت‌گرایی»^۴ مدنظر لیکاف ابراز کنیم. لیکاف مجموعه‌ای از رویکردهای سنتی شناختی، معناشناختی و متافیزیکی به مسئله «زبان و تفکر» را تحت عنوان «عینیت‌گرا» مورد انتقاد قرار می‌دهد که آن‌ها را با چهار ویژگی عمده خصیصه‌نمایی می‌کند (لکاف، ۱۹۸۷، xii-xiii): آن‌ها تفکر را (۱) دست‌ورزی مکانیکی با نمادها، (۲) کار ماشینی انتزاعی و غیرجسمانی، (۳) اتمیستی^۵ و (۴) منطقی، می‌دانند. پرواضح است که این خصایص که اساساً در مورد جریان زبان‌شناسی چامسکیایی طرح شده‌اند، هرگز قابل اطلاق به نظریه یلمزلف نیستند، چراکه از یک‌سو، این نظریه اساساً درون‌ماندگار است و از ذهن و شناخت سخن نمی‌گوید، و از سوی دیگر، اگر تسامحاً بحث لیکاف را به بحثی پیرامون معرفت‌شناسی زبانی انتقال دهیم، نظریه یلمزلف در مسیری قرار می‌گیرد که نقیض خصایص فوق‌بدان منسوب می‌شوند (زبان، دینامیکی از بازی بین صفحات است؛ نه فیزیکی است، نه پدیداری و نه ذهنی؛ شبکه‌ای و پیوستاری است؛ زیرمنطقی است).

اکنون، می‌توانیم منوط به پرسش انگیزشی مقاله صفایی (رد اهمیت امروزی نظریه یلمزلف) دو مسئله را مطرح کنیم: (۱) نظریه یلمزلف موضع معرفت‌شناختی بسیار متفاوتی نسبت به غالب جریان‌های ساختارگرا (چه امریکایی، چه اروپایی) دارد: گلوسم‌شناسی یلمزلفی ساحتی درون‌ماندگار از علم زبان را هدف داشته که تاکنون در عمل اهتمام گسترده‌ای در جهت آن صورت نگرفته و نخستین محصولاتش هم دیده نشده‌است. در این شرایط، بی‌اعتنایی نسبت به آن، یا طرد عجولانه آن، مسیر مناسبی پیش نمی‌نهد. آنچه نیاز است، بازخوانی صبورانه و انتقادی آن، احیا و پیشبرد آن تا رسیدن به نخستین محصولاتش است. رویکرد «متفاوت» باید چراغش روشن نگاه داشته شود. (۲) بر خلاف تصور احتمالی صفایی، نظریه یلمزلف با رویکردهای زبان‌شناسی شناختی در تعارض کامل قرار ندارد. اتفاقاً

¹ prelogic

² sublogic

³ stratification

⁴ objectivism

⁵ atomistic

این رویکردها، اگر هدف درون‌ماندگاری (که چه فرار است!) را نیز در افق چشم‌انداز خود قرار دهند، به‌طور بالقوه می‌توانند تعاملات و همکاری‌های ثمربخشی با گلوسم‌شناسی داشته باشند.

دیدیم که گرچه در نظریه یلمزلف بحث عقل، معرفت، ذهن و سوژه آگاهانه مطرح نمی‌شود و خوانش آن به‌صورت «نقد عقل محض زبانی» محلی از اعراب ندارد، اما اگر بخواهیم به سیاق قیاسی آن را در مواجهه با معرفت‌شناسی کانتی قرار دهیم، علم مطلوب گلوسم‌شناسی و گزاره‌های تشکیل‌دهنده آن به احتمال بسیار از سنخ معرفت «تحلیلی پسینی» خواهد بود. این فرضیه در کنار ده‌ها مسئله روشن‌شده و پرسش‌های طرح‌شده دیگر پیرامون معرفت‌شناسی زبان‌شناختی، از دستاوردهای گفتگویی انتقادی و تضارب آرایه‌ای است که باب آن را صفایی گشوده‌است. اینجاست که اهمیت گفتگو بر ما آشکار می‌شود. آنچه در اینجا گفتیم سخن پایانی نبود و در تمام موارد باب گفتگو همواره گشوده‌است. امید آنکه ادامه چنین مراداتی ثمراتی بیش از این به ارمغان آورد.

References

- Agamben, G. (1999). *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*. Stanford University Press.
- Aldrich, V. C. (1968). Analytic “a posteriori” propositions. *Analysis*, 28(6), 200. Springer.
- Benardete, J. A. (1958). The analytic a posteriori and the foundations of metaphysics. *Journal of Philosophy*, 55(12), 503–514.
- Cigana, L. (2013). Some cognitive issues of Hjelmslev’s *Principes de Grammaire Générale* in a saussurean perspective. In: *19ème Congrès International des Linguistes*.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1991). *Qu’est-ce que la philosophie?* Editions de Minuit.
- Derrida, J. (1967a [1966]). Structure, signe et jeu dans le discours des sciences humaines. In *L’écriture Et la Différence*, pp. 409-428. Éditions du Seuil.
- Derrida, J. (1967b). *De la Grammatologie*. Editions de Minuit.
- Goldstick, D. (1972). Analytic a posteriori truth? *Philosophy and Phenomenological Research*, 32(4), 531–534.
- Hjelmslev, L. (1943), *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. Bianco Lunos bogtrykkeri.
- Hjelmslev, L. (1954). La stratification du langage. *Word*, 10(2–3), 163–188.
- Hjelmslev, L. (1970 [1963/1943]). *Language: An Introduction*. Translated by F. Whitfield, University of Wisconsin Press.
- Hjelmslev, L. (1971 [1939]). La structure morphologique. In : *Essais linguistique I*, pp. 113–138.
- Hjelmslev, L. (1971 [1942]). Langue et parole. In : *Essais Linguistiques I*, pp. 77–89.
- Hjelmslev, L. (1971 [1948]). Structural analysis of language. In : *Essais Linguistiques I*, pp. 35–43.
- Hjelmslev, L. (1973 [1941]). A causerie on linguistic theory. In : *Essais Linguistiques II*, pp. 101–117.
- Hjelmslev, L. (1973 [1947]). The Basic Structure of Language. In : *Essais Linguistiques II*, pp. 119–153.
- Hjelmslev, L. (1975 [1943-4]). *Résumé of a theory of language*. Edited & Translated by F. J. Whitfield, University of Wisconsin Press.
- Hjelmslev, L. (2018) [1961]. *Prolegomena to a Theory of Language*. Translated by M. A. Shakeri. Khârazmi. (In Persian)

- Hjelmslev, L. (2019) [1961]. *Prolegomena to a Theory of Language*. Translated by K. Safavi, Elmi Publication. (in Persian)
- Hume, D. (2003 [1739]). *A Treatise of Human Nature*. Massachusetts: Courier Corporation.
- Kant, I. (1998 [1781]), *Critique of Pure Reason*. Translated by P. Guyer, A. W. Wood. Cambridge University Press.
- Kant, I. (2004 [1783]). *Prolegomena to Any Future Metaphysics: That Will Be Able to Come Forward as Science*. Translated by G. Hatfield, Cambridge University Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Thing: What Categories Reveal about the Mind*. University of Chicago Press.
- Palmquist, S. (1987). A Priori Knowledge in Perspective: Naming, Necessity and the Analytic a Posteriori. *The Review of Metaphysics*, 41(2), 255–282.
- Palmquist, S. R. (2012). Analytic Aposteriority and its Relevance to Twentieth Century Philosophy. *Studia Humana*, 1, 3-16.
- Safaie-Qalati, M. (2021). A Critique of Pure Linguistic Reason: Kantian Remarks on “Prolegomena to a Theory of Language”. *Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences* 21(1), 203-225. (In Persian)
- Seuren, P. A. M. (2015). *Schools of Western Modern Linguistics*. Edited and translated by A. M. Haghshenas. Hermes. (In Persian)
- Shakeri, M. (2016). A contribution to epistemology: Immanency in Saussure and Hjelmslev. In : *Le Cours de Linguistique Générale, 1916-2016*. Le devenir.
- Shakeri, M. (2018). Translator’s Introduction, in Hjelmslev, L. *Prolegomena to a Theory of Language*. Khârazmi. Tehran. (pp. 7-33). (In Persian)
- Shakeri, M. (2020). Aster’s New Translation: Critique of Safavi’s Persian Translation of Hjelmslev’s Prolegomena, *Farhang-e Emruz*, 28, 62-73. (In Persian)
- Shakeri, M. (2021). Logic, Prelogic or Sublogic: A Study on the Basis of Analysis. *Journal of Philosophical Investigations*, 14(33), 189-208. [10.22034/jpiut.2020.40023.2568](https://doi.org/10.22034/jpiut.2020.40023.2568). (In Persian and English)
- Spinoza, B. de. (2001 [1677]). *Ethics*. Wordsworth Editions.